

Hjälmseryds gamla kyrka

Antikvarisk medverkan i samband med byte av spåntak,
Hjälmseryds socken i Sävsjö kommun, Jönköpings län, Växjö stift

Hjälmseryds gamla kyrka

Antikvarisk medverkan i samband med byte av spåntak,
Hjälmseryds socken i Sävjsö kommun, Jönköpings län, Växjö
stift

Jönköpings läns museums dnr: 2020-318
Länsstyrelsens dnr: 433-9018-2020

Rapport och foto: Veronica Olofsson
Grafisk mall: Anna Stålhammar
Distribution: Digital pdf

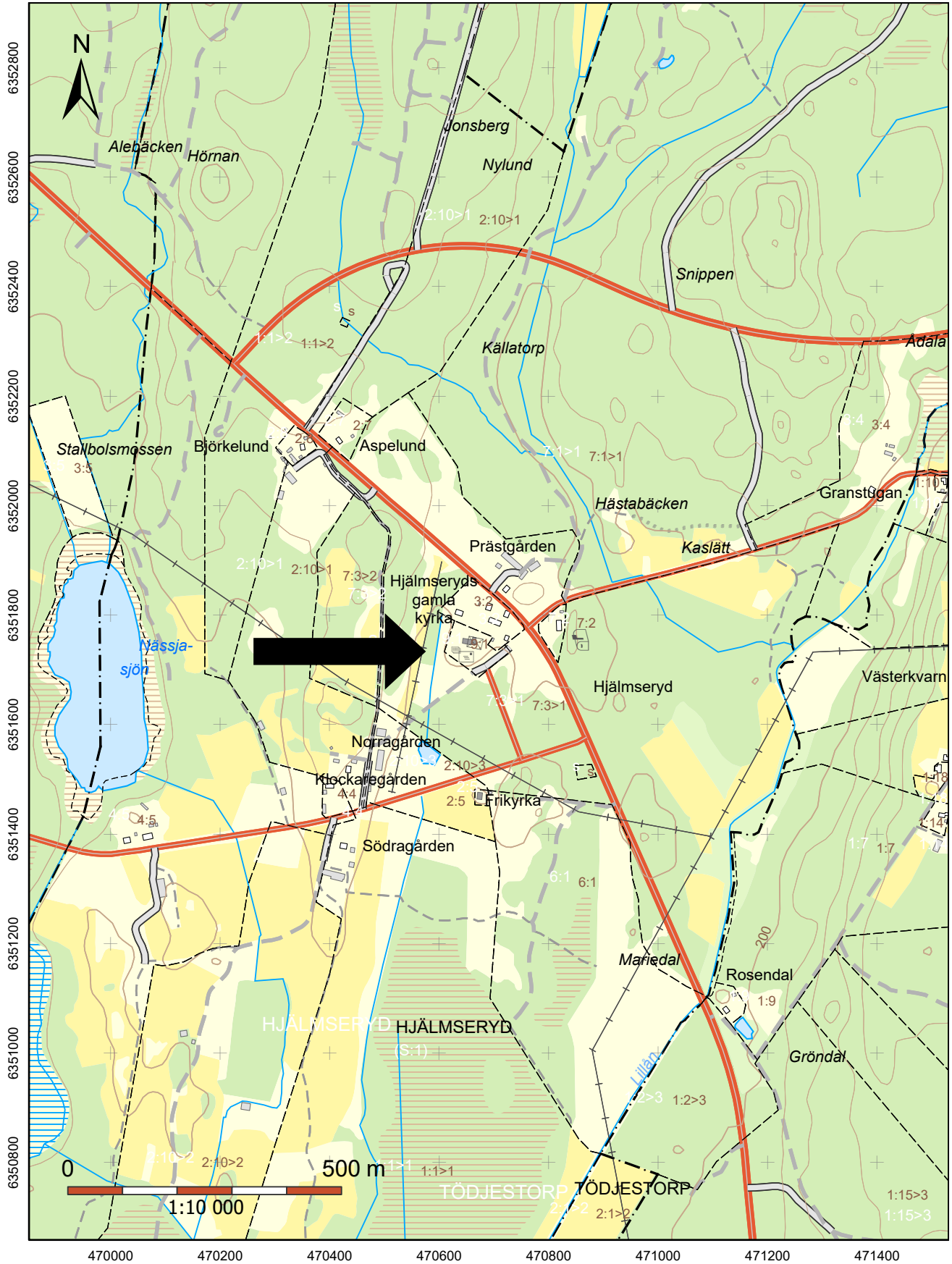
Jönköpings läns museum, Box 2133, 550 02 Jönköping
Tel: 036-30 18 00
E-post: info@jkpglm.se
www.jkpglm.se

Kartor ur allmänt kartmaterial © Lantmäteriet. Ärende nr I2018/00079.

© JÖNKÖPINGS LÄNS MUSEUM 2025

Innehåll

Inledning.....	5
Syfte.....	5
Historik.....	6
Beskrivning inför åtgärder.....	7
Vidtagna åtgärder.....	8
Spåntaksarbeten.....	8
Övriga underhållsåtgärder.....	11
Byggnadsantikvariska kommentarer.....	13
Foton från den avslutande besiktningen.....	14
Administrativa uppgifter.....	15
Referenser.....	15

Utdrag ur digitala fastighetskartan.

Inledning

Länsstyrelsen lämnade tillstånd till byte av spåntak på Hjälmseryds gamla kyrkas södra takfall den 1 december 2020. I samband med att de aktuella takarbetena påbörjades våren 2023 upptäcktes att spåntäckningen på kyrkans norra takfall, liksom på korabsid och sakristia också var i dåligt skick. Omläggning även av dessa takfall godtogs av länsstyrelsen och fördes till befintligt ärende. I samband med takarbetena utfördes även ett antal åtgärder av underhållskaraktär.

Ett villkor i Länsstyrelsens beslut är att arbetena skall följas av antikvarisk medverkan. Sävsjö pastorat har valt att anlita Jönköpings läns museum för antikvarisk medverkan. Handläggare har varit antikvarie Veronica Olofsson, som även sammanställt föreliggande rapport.

Arbetena genomfördes under perioden februari 2023 till september 2024. Takomläggningen av långhusets och korets södra takfall utfördes våren 2023. Arbetena på de norra takfallen på långhuset och koret samt på korabsidens tak utfördes hösten 2023. Under hösten 2024 erhöll sakristians båda takfall en ny spåntäckning. Föreliggande rapport sammanfattar vad som framkom vid arbetena.

Syfte

Omläggningen av kyrkans spåntak var tekniskt motiverad, då den befintliga spåntäckningen var i dåligt skick.

Syftet med antikvarisk medverkan var att dokumentera de genomförda åtgärderna i allmänhet, men även att fånga upp eventuella kulturhistoriska iakttagelser.

FAKTA

Antikvarisk medverkan

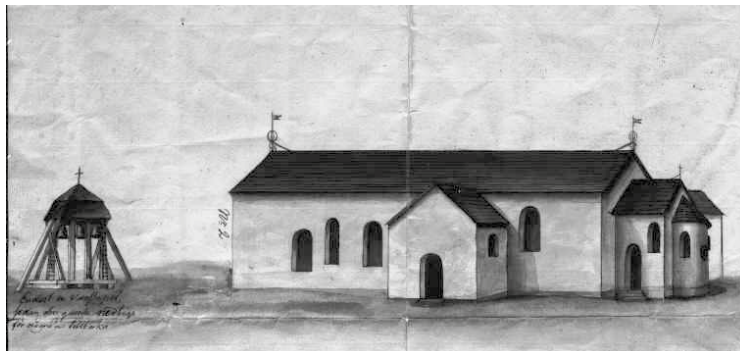
Antikvarisk medverkan innebär att en antikvarie deltar i en byggprocess. Denna medverkan kan omfatta rådgivning, deltagande i byggmöten och besiktningar, lämnande av detaljanvisningar, dokumentation och rapportering av byggnadshistoriska iakttagelser. Det är vanligen myndigheter som i sin tillståndsgivning beslutar att byggnadsarbeten skall följas av antikvarisk medverkan.

Hjälmseryds gamla kyrka och tillhörande klockstapel i september 2024.

Historik

Hjelmseryds gamla kyrka uppfördes troligen under 1100-talet enligt sedvanligt mönster med långhus, kor och absid. Vid något tillfälle byggdes kyrkan till med en sakristia mot norr och ett vapenhus i väster. Under 1700-talet utvidgades kyrkan mot väster, vilket motsvarar den del som idag fortfarande ligger som ruin väster om kyrkan.

Teckning av kyrkan år 1853 ritad av "prosten i Hjelmseryd". (ATA)

Foto av Mårten Sjöbeck från tiden före kyrkans återuppbyggnad. (ATA)

Den återuppbyggda kyrkan sannolikt omkring 1940-talet.

På grund av platsbrist och kyrkans perifera placering i socken uppfördes 1853 en ny kyrka i socknen. Den gamla kyrkan såldes. Delar av stenmaterialet användes till den nya kyrkan.

Som ödekyrka förföll den medeltida kyrkan snabbt och på 1920-talet hade stora delar av murverket rasat. Kyrkan liknade mest en romantisk ruin med träd och buskar växande innanför det som var kvar av murarna. I slutet av 1920-talet väcktes frågan om kyrkans återuppbyggnad. Med Riksantikvarieämbetets hjälp inleddes sommaren 1933 det praktiska arbetet med att rensa ut jord- och stenmassor och att sortera ut de stenar som skulle användas vid återuppbyggnaden. Arkitekt Erik Lundberg vid Riksantikvarieämbetet utförde, tillsammans med arkitekt Nils Carlgren ritningar och ledde återuppbyggnaden. Man valde att endast återuppföra den ursprungliga kyrkan, utan vapenhus, sakristia och västlig tillbyggnad. Kyrkan återinvigdes hösten 1934.

År 1937 uppfördes en klockstapel sydväst om kyrkan. De kvarvarande ruinerna i väster konserverades 1945, och en sakristia som motsvarade den som tidigare funnits på norra sidan uppfördes 1953. Sedan dess har återgårderna på kyrkans exteriör i första hand varit av underhållskaraktär.

I samband med återuppbyggnaden fick kyrkan nya takstolar som brädades in och täcktes av spån. Inför den senaste takomläggningen var kyrkans tak täckta med sågade spån som tjärats bl.a. med stenkoltjär. Kyrkans spåntäckning lades senast om år 1999. Då användes spjälkade och tjärdoppade furuspån. I samband med dessa arbeten kompletterades takbotten, som bestod av glesa ribbor, med ytterligare ribbor mellan de befintliga för att åstadkomma ett stabilare undertak. Det är oklart om spåntäckningen har tjärats sedan omläggningen.

Beskrivning inför åtgärder

Kyrkans tak har sadeltaksresning och har sedan återuppförandet på 1930-talet varit täckt med spån. Takbotten på långhus och kor utgörs av en glespanel bestående av ribbor på 28 x 70 mm. Absidens takbotten består av glesa ribbor, de hade inte försetts med mellanliggande läkt vid omläggningen 1999.

Takbotten består av smala ribbor. I samband med takomläggningen 1999 kompletterades dessa med mellanliggande läkt på långhus och kor. Foto: Niklas Stangenberg 2021.

Den befintliga spåntäckningen med kluvna furuspån hade mycket splintved. Spånen var väldigt tätt lagda, vilket medfört att spånen rest på sig. Spåntäckningen saknade även luftning vid takfoten. I kombination med avsaknad av kontinuerlig tjärning, hade detta lett till omfattande rötskador. Takets nockar var försedda med svartmålade nockplåtar med liggande falsar, vilka hade rostangrepp.

Inledningsvis avsågs endast långhusets och korets södra takfall att läggas om, men då arbetena påbörjats konstaterades att samtliga

Detaljbilder av den befintliga spåntäckningen på långhusets södra takfall i samband med besiktning 2021. Foto: Niklas Stangenberg.

Kyrkans norra takfall, liksom sakristians tak eller absidens tak omfattades inledningsvis inte av projektet, men när arbetena påbörjats kunde konstateras att även de var i dåligt skick. Ovan ses detalj av långhusets norra takfall där vissa av rötskadorna gick genom två skikt i spåntäckningen.

takfall var i behov av omläggning. Rötskadorna visade sig vara som mest omfattande på kyrkans norra takfall. Här förekom partier där rötan gått genom två av spåntäckningens tre spånskikt.

Vidtagna åtgärder

Spåntaksarbeten

Spåntäckningen ersattes på kyrkans samtliga takfall, från kluvna furuspån till sågade ekspån. Tillståndsansökan omfattade inledningsvis endast långhusets och korets södra takfall, men sedan arbetena påbörjats kunde konstateras att samtliga takfall var i behov av omläggning. Detta samråddes med Länsstyrelsen före utförandet. Befintliga spåntäckningar revs och lades om etappvis. Långhusets och korets södra takfall åtgärdades våren 2023, långhusets och korets norra takfall samt absidens tak under hösten 2023. Sakristians två takfall åtgärdades under sensommaren 2024.

De sågade ekspånen har tillverkats i Östergötland av närproducerat ekvirke. Spånen föreföll överlag ha hög kvalitet med stående årsringar och sågade ur tätvuxet virke.

Diskussionen om byte av spåntyp från kluvna furuspån till sågade ekspån fördes mellan byggherre och Länsstyrelsen inför att åtgärderna påbörjades, men efter att länsstyrelsen skrivit beslutet. De sågade ekspånen godtogs som ett acceptabelt alternativ av länsstyrelsen. Detta motiverades genom att den intilliggande klockstapel från 1930-talet är klädd med sågad ekspån, samt genom att Hjälmteryds gamla kyrka stod som ruin in på 1930-talet då den återuppbyggdes under ledning av Erik Lundberg. Vid tillfället byggdes helt nytt taklag i tidens teknik. Det skulle inte heller vara helt osannolikt att man vid denna tid även beklädde takytorna med sågad ekspån.

Den befintliga spåntäckningen av kluvna furuspån från 1999 revs bort i sin helhet. Takbotten var överlag i gott skick, men det förekom smärre rötskador på absiden. Här var delar av den nedre läkten rötskadade, liksom delar av takfotsbrädan. De skadade delarna ersattes av nytt virke av kärnfuru, lika tidigare.

Ovan ses absiden spåntäckning före åtgärd. Till vänster ses absidens takbotten, vilken består av glesa ribbor utan de mellanliggande läkt som finns på långhus och kor.

Detalj av korets södra takfall strax efter avslutad läggning i mars 2023. Takfallets nedre del är lagt med spån sågade ur virke som legat på stock i några år. De torra spånen lades därför med ett något större mellanrum. Den övre delen är lagd med spån sågade ur sommarfält virke.

Den nedre spånraden har spetsigt sågade spån likt tidigare.

Den nya spåntäckning gjordes luftad vid takfoten genom att en smal list lades ovanpå nedersta läkten. Spånen förborrades och spikades därefter för hand.

Taken lades med sågade, obehandlade ekspån med raksågad nedre kant. Spånen var 450 mm långa med en tjocklek upp till 20 mm och med bredder som varierar mellan 70–130 mm. Spånen är tillverkade av Jonssons Spån & Entreprenad, Rimforsa och sågats av ekvirke från Östergötland. Spånen har sågats både av virke som legat på stock under flera år och av mer nyfällts virke. Detta ska dock inte ha någon påverkan på spånkvalitén. Hur tätt spånen lades anpassades utifrån hur torkade/fuktiga spånen var. Torra spån lades med ca 4–5 mm mellanrum och de fuktigare spånen lades något tätare.

Spånen lades med en trelagerstäckning med 150 mm bleke, lika tidigare. Den nedre spånraden lades med spetsiga spån med rak sågäta, lika tidigare. Till skillnad från tidigare utförande gjordes spåntäckningen luftad vid takfot genom att en smal list monterades. Spånen förborrades och handspikades med 3” syrafast rostfri spik.

Spånen lades ut över vindskivorna och finhöggs för hand när de lagts på plats, likt tidigare utförande.

Spåntäckningen har lagts i tre skikt, likt tidigare.

Taketsnockar försågs med nockbrädor av ek. Under dessa ligger de gamla nockplåtarna.

Alla befintliga insticksplåtar bibehölls. Spånen närmast gavlarna drogs ut över vindskivorna lika tidigare och finhögs på plats så att de följer vindskivan.

Till följd av att absidens takbotten har en glesare läktning och av dess rundade form fick spåntäckningen anpassas och längdens på blekenas varierar mellan 120–150 mm. Spånen finhögs för hand för att få en kilform och anpassas till läggningen.

Takens samtliga nockar var täckta med svartmålade nockplåtar. De var något rostiga, men i övrigt i förhållandevis gott skick. Plåtarna bedömdes dock bryta mot spåntakets karaktär. Nockplåtarna återmonterades på den nya spåntäckningen, men övertäcktes där efter med nockbrädor av erkvirke, vilka spikades fast.

Vid långhusets norra takfall fanns en taklucka, vilken inte längre fyllde någon funktion då vinden kan nås via en invändig taklucka. Man beslutade därför att ta bort takluckan. Öppningen lagades i med liknande läkt som övrig takbotten och försågs med spån.

Övriga underhållsåtgärder

I samband med takåtgärderna utfördes ett antal åtgärder av underhållskaraktär. Samtliga åtgärder stämdes av med Länsstyrelsen innan utförandet.

På fönstret på långhusets södra fasad förekom rötskador på den nedre östra bågens bottenstycke. Några av glaslisterna var också skadade. Det aktuella bottenstycket och sammanlagt tio glaslister ersattes med nytt virke av kärnfuru. De nya delarna behandlades utvändigt med halvolja och behandlas med tjära i samband med att övriga fönster underhållstjäras. Invändigt målades det nya bottenstycket med linoljefärg i liknande kulör som befintligt.

Västartrens pardörrar från 1930-talet har utvändigt en panel av snedställda spontbräder där det förekom smärre rötskador i nederkant. Den list som skyddar tröskelns utsida var också rötskadad. Omkring 5 cm av dörrarnas panel sågades bort i nederkant. Dörrbladen försågs med en liggande ”sparkbräda” av kärnfuru med

Detalj av hur korets södra takfall ansluter mot långhusgaveln. Spånen har finhuggits för hand för att anpassas mot den ojämna väggen.

Rötskadade delar på långhusets södra fönster har ersatts av nytt virke.

Västantrens pardörrar hade ytliga rötskador i nederkant. Den skadade panelen sågades bort och lagades i med en liggande bräda med fasad ovankant.

fasad ovankant. Brädan spikades med smidd spik och behandlades med halvolja. Tröskellisten ersattes med nytt ekvirke som spikades med syrafast rostfri spik. Den vindslucka som finns på sakristians norra gavel, hängde snett till följd av att sprinten i det ena gångjärnet hade brustit. Gångjärnet försågs med en ny sprint och luckans hängning justerades.

Det befintliga stupröret av koppar hade omfattande korrosionsskador. Ett nytt stuprör tillverkades lika befintligt.

I det inre hörnet mellan sakristan och långhuset finns ett stuprör av kopparplåt, vilket avvattnar sakristans västra takfall. Stupröret hade korrosionsskador, i synnerhet på dess övre del. Sedan stupröret demonterats kunde dock konstateras att det var i dåligt skick i sin helhet. Ett nytt stuprör tillverkades av kopparplåt med det tidigare som förlaga och monterades på samma plats som tidigare. Se vidare under *Byggnadsantikvariska kommentarer*.

I sakristian från 1952 ligger ett tegelgolv fogat med kalkbruk. Enstaka stenar var lösa och fogbruk saknades. Skadade fogar rensades och omfogades med naturhydrauliskt kalkbruk, NHL 2–3,5.

Detalj av sakristians tegelgolv vars fogar har kompletterats med nytt kalkbruk.

Täckbrädorna på klockstapelns västra stötta var rötskadade. De rötskadade bräderna ersattes av nytt furuvirke som behandlades med opigmenterad furutjära från Auson. Stöttan visade sig ha underliggande rötskador, men dessa åtgärdades inte.

Byggnadsantikvariska kommentarer

På den spåntäckning som fanns före 1999 års takomläggning hade spetsen på de nedersta spånen ett något vinklat sågsnitt. Vid 1999 års omläggning fick de spetsiga spånen ett rakt sågsnitt. Detta utförande bibehålls vid de aktuella åtgärderna.

Spåntäckningen är ännu obehandlad, men bör tjäras under 2025. Råden kring vilken tjära som är lämplig att använda har förändrats under senare år. Efter forskning har man kommit fram till att tjärning av tak bör utföras med en värmebehandlad, förtjockad tjära och inte en s.k. råttjära, vilket tidigare varit gängse. Dessvärre saknas ännu anvisningar för hur värmebehandling, eventuella iblandningar och uppvärmning vid applicering ska gå till. ”Taktjära 1790” är en färdig värmebehandlad tjära på marknaden och för vilken det finns anvisningar på leverantörens hemsida. Såväl appliceringen som den värmebehandlade tjäran i sig är dyrare än konventionell råttjära och det finns idag inte klara belägg för att varaktigheten blir mycket längre än 4–5 år. Ett alternativ kan vara att välja en dalbränd tjära och blanda den med exempelvis kimrök samt applicerade den med pensel. Denna tjärbehandling behöver upprepas årligen de första fyra till fem åren på ett spåntak som är nylagt.

Plåtanslutningen mellan sakristia och kor har vissa brister, men bedömdes inte vara nödvändig att ersätta i samband med aktuella åtgärder. Bör hållas under uppsikt.

Det stuprör som avvattnar sakristians västra takfall är placerat i det inre hörnet mellan långhus och sakristian. Stuprörets placering bidrar till onödigt fuktbelastning i detta område. Vid slutbesiktningen diskuterades om det tillfälligt kunde läggas någon flat sten eller plåt under utkastaren för att leda bort regnvattnet en bit från kyrkan. På sikt bör man överväga att flytta stuprörert till sakristians nordvästra hörn.

Predikstolens undersida och den del predikstolskorgen som är vänd mot ytterväggen har mögelpåväxt. En konservator bör kontaktas för skadebesiktning och åtgärdsförslag. Orsaken till mögelpåväxten bör undersökas vidare. Möjligen kan den ventilationsöppning från krypgrunden som är placerad i golvet under predikstolen vara en orsak. Ovan nämnda stuprörsplacering bidrar också till viss fuktbelastning i denna del av kyrkan.

Klockstapeln är i behov av en översyn. I samband med att täckbrädorna ersattes kunde konstateras att det finns rötskador på stöttorna, omfattningen av dessa är oklar.

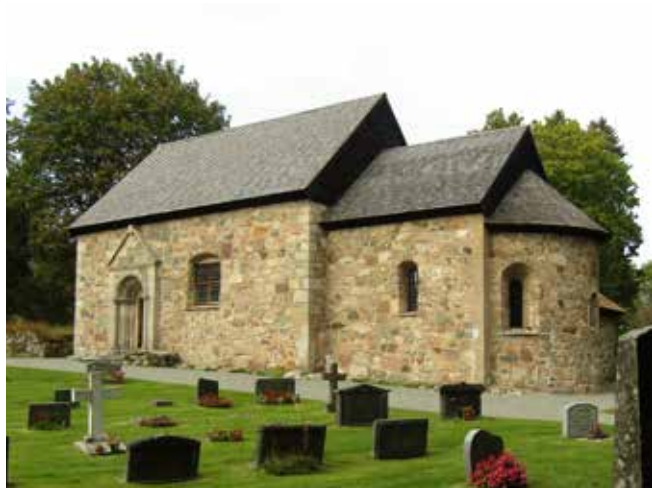

Klockstapelns västra stötta försågs med nya täckbrädor.

Stupröret som idag sitter i det inre hörnet mellan långhus och sakristia bör på sikt ges en annan placering.

Foton från den avslutande besiktningen

Administrativa uppgifter

Länsstyrelsens dnr: 433-9018-2020
Jönköpings läns museums dnr: 2020-318
Byggherre: Sävsjö pastorat
Projektledare: Lars Kjellström, Växjö stiftskansli
Entreprenör: T Ljungdahl Byggnadsvård AB
Antikvarisk medverkan: Veronica Olofsson
Rapportansvarig: Veronica Olofsson
Rapportgranskning: Anders Franzén
Län: Jönköpings län
Kommun: Sävsjö kommun
Socken: Hjälmseryds socken
Fastighetsbeteckning: Hjälmseryd 9:1

Dokumentationsmaterialet förvaras i Jönköpings läns museums arkiv.

Referenser

Arkiv

Jönköpings läns museum (JLM)

Handlingar rörande Hjälmseryds gamla kyrka.

Referenser på webben

Antikvarisk-topografiska arkivet, Stockholm (ATA), <https://www.kringla.nu/kringla/>

Fotografier av Hjälmseryds gamla kyrka.

Tryckta källor och litteratur

Franzén, Anders. 2005. *Hjälmseryds gamla kyrka, Antikvarisk kontroll vid ut- och invändig restaurering*. Jönköpings läns museum. Byggnadsvårdsrapport 2005:10.

Haas, Jonas. 2007. *Hjälmseryds gamla kyrka, Kulturhistorisk karaktärisering och bedömning*. Jönköpings läns museum. Byggnadsvårdsrapport 2007:121.

Hjälmseryds gamla kyrka är uppförd under 1100-talet. Kyrkan lämnades åt sitt öde på 1860-talet sedan en ny kyrka uppförts i socken. Kyrkobyggnaden var en ruin fram till 1930-talet då den återuppbyggdes genom en omfattande restaurering. Hela taket nykonstruerades vid detta tillfälle.

Under 2023 och 2024 omlades spåntäckningen på kyrkans samtliga takfall. Vid omtäckningen användes sågade ekspån från en leverantör i Östergötland.

